KARADENİZ'İN ilkhaber

4 KASIM 2012 PAZAR

TRABZON'DAN DÜNYAYA AÇILAN BİR ULUSLARARASI AİLE: NEMLİZADELER

TRABZON KİTAPLIĞI

Mehmet Akif BAL

Trabzon'u merkez seçip buradan Osmanlı coğrafyasına ve dünyaya açılan Nemlizadeler, İstanbul'dan Trabzon'un merkezine yerleşmiş etkin ve kültürlü ailelerden biridir. Ailenin kökenleri, yazılı metinlere göre Azerbaycan'daki Neml Dağı bölgesine dayanmaktadır. Nemlizadeler, Yavuz Sultan Selim zamanında Azerbaycan'dan getirilen kırk aile ile birlikte İstanbul Kabasakal'a yerleştirildi. Batum'da bulunan Batum Pendnamesinde Nemlizadelerden; alimleri ve sanatçıları destekleyen bir aile olarak bahsedilmektedir. 1870 yılındaki bir İstanbul depreminden sonra ailenin bir kolu Trabzon'a geldi. Bu kol, Hacı Salih Ağa'nın (Ö. 1865) koludur. Birbirlerine çok düşkün olan aile, Trabzon'da Boztepe'de Tavanlı Mahallesi'nde ve Kemerkaya Mahallesi'nde daha çok yerleşti. Ailenin esas merkezi Trabzon olmakla birlikte; Erzurum, Samsun, İstanbul hattında ailenin ticari faaliyetleri organize edildi. Trabzon'daki etkinliklerini daha çok ticari alanda yoğunlaştıran Nemlizadelerin siyasetle en önemli ilişkileri, Nemlizade Hacı Mahmud Efendi'nin oğlu Osman Efendi'nin Meşrutiyet dönemindeki Trabzon mebusluğu ile Nemlizade Mustafa Efendi'nin ilk TBMM'deki kısa süreli milletvekilliğidir. Aile bunların dışında siyasetle pek içi içe olmadı. Fakat Nemlizadeler, ticaretteki etkin konumları nedeniyle aslında Trabzon'un dünyaya açılmasına büyük katkılar sağladıkları gibi, Trabzon'da hem aile kültürü hem de tüccar bir ailenin devlete ve Trabzon'a neler kazandırması gerektiği noktasında da örnek bir aile oldular. Nemlizadeler, İstanbul, Samsun ve Trabzon'da kurdukları özellikle ticari müesseseler ile Osmanlı topraklarında ve dış ülkelerde adlarından bahsettirdiler. Nemlizadelerin Trabzon ve İstanbul'daki etkin konumundan dolayı; Trabzon'un Cumhuriyet Mahallesi'nde Trabzon eski belediye başkanlarından olan Cemal Nemlioğlu adına isimlendirilmiş Nemlioğlu Çıkmaz Sokak ile, İstanbul Kadıköy Rıhtım Caddesi'nde Nemlizade Sokak adlı sokaklar bulunmaktadır.

AİLENİN YEREL VE ULUSLARARASI TİCARETTEKİ YERİ

Nemlizade Hacı Ahmed (Ö. 1891) Trabzon'un Tavanlı Mahallesi'ndeki Nemlizade konağını yaptırırken, Nemlizade Hacı Mahmud (Ö. 1892) ise İstanbul Kabasakal'da bir konak inşa ettirdi (Kabasakal'daki bu konak, Sultanahmet semtinde çıkan bir yangında yanmıştır. Bu konağın yerinde şimdi Kalyon adlı bir otel bulunmaktadır). Klasik ticari faaliyetleri tütün ticaretine dayanan ve Osmanlı tarihindeki ilk anonim şirketi 1869 yılında Trabzon'da kuran Nemlizade ailesi; Mısır'dan Rusya'ya, İran'a, İspanya'ya hatta Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar uzanan bir ithalat ve ihracaat zinciri kurdu. Nemlizadelerin ithalat ve ihracaat faaliyetleri; Trabzon, Erzurum, Batum, İstanbul ve Samsun'dan gerçekleştirildi. Şirketin Trabzon'daki merkezi Moloz mevkiindeydi ve buranın idaresi Nemlizade Hacı Ahmet Efendi'nin uhdesindeydi. Nemlizadelerin Trabzon'daki işyerlerinin sayısı o kadar fazlaydı ki, buralara ait anahtar sayısı 129 adedi bulmaktaydı. Ticaret yanında Trabzon civarındaki madenlere yönelik faaliyetleri olan Nemliler, Maçka Çağlayan'da 15 kilometre yol yaparak, buradaki mangan madenini işlettiler. Demirin çeliğe dönüşmesi için gerekli olan bu madeni, arabalarla Trabzon limanına taşıyıp, buradan Rusya'ya ihraç ettiler. Arap topraklarına yönelik etkili bir ticaret ağı kuran Nemlizadeler, ticaretleri yanında Mekke'de bulunan Osmanlı ordusuna bağlı Hicaz Muhafız Alayı'nın maaşlarını ödedi. Nemlizade Hacı Ahmed Efendi, II. Abdülhamid devrinde Trabzon'daki memur ve zabitanın maaşlarını iki yıl boyunca ödedi. İki yıl sonra ödediği para devlet tarafından kendisine ödenince, Hacı Ahmed Efendi bu paroyla; İstanbul Eminönü'nde bir iş hanını (şimdiki Sirkeci tramvay durağının karşısında), şimdiki Sarıyer Lisesi'nin eski binasını ve Beyoğlu'ndaki Kansuk iş hanını satın aldı. Tütün ticaretini çok önemli bir noktaya getiren Nemlizadeler, tütün ticareti sebebiyle, ticari maksatlı çok önemli mimari eserler de meydana getirdi. En önemli mimari eserlerinden biri, Üsküdar Paşalimanı'nda bulunan Nemlizade tütün deposudur. İkinci derecede tarihi eser olan ve 1923 yılında yapılan binanın mimarı, Trabzon eski valisi Sırrı Paşa'nın oğlu ünlü mimar Vedat Tek'tir. Bodrum, zemin, dört normal ve biri çatı kat olmak üzere toplam yedi katlı olan bina, Boğaz'ın yalı niteliği taşıyan en yüksek tarihi binası olarak kabul edilmektedir. Toplam bin 705 metrekarelik arsası olan bina, 7 bin 700 metrekarelik inşaat alanı ile saraylardan sonra boğazın en fazla inşaat alanına sahip binası konumundaydı (Önce Reji İdaresi'ne, ardından Deniz Nakliyat'a geçen bina, 1998 yılında işadamı Korkmaz Yiğit tarafından satın alındı. 29 Haziran 1999'da Yeni İstanbul İnşaat'a, 12 Haziran 2001'de İnterbank'a, 28 Mart 2002'de BDDK'ya geçen binanın son sahibi Park Holding oldu ve Nemlizade Tütün Deposu, Ciner Grubu'na ait Park Holding'in genel müdürlük binası yapıldı).

NEMLİZADELERİN YATIRIMLARI

Avrupa, Hindistan ve İran'a yönelik ticaret yapmak için 1857 yılında devletten berat alan Nemlizade Mustafa Efendi, Erzurum-Trabzon ticaret yolunun yapımında gayret gösterdi. Trabzon Değirmendere köprüsü de dahil olmak üzere, Trabzon-Erzurum ticaret yolu üzerindeki yedi köprü Nemlizadeler tarafından yapıldı. Yine, İzmir'de Basmahane'den Nif'e kadar olan tramvay hattı, Nemlizade Tahsin Paşa ve ortakları tarafından 1916 yılında yapıldı. Nemlizade Cemal Bey, 1916 yılında İstanbul'dan Berlin'e pamuk ihracaatı yaptı. Nemlizadeler eğitim faaliyetleriyle de ilgilendi. Nemlizade Hikmet Efendi öncülüğünde, Nemlizade Hacı Ahmed (1824-1891) ve Nemlizade Mehmed efendilerle, bunların davetine uyan Ali Naki Bey tarafından 1880 yılında şimdiki Cumhuriyet Mahallesi'nde Reşid Efendi'nin evinde Mekteb-i Hamidi adlı okul kuruldu. Altı sınıflı bir idadi (lise) özelliğinde olan okulun ilk müdürlüğüne Ali Naki Bey getirildi. Meşhur Muallim Cudi Efendi'nin de görev yaptığı okul, 1887 yılında açılan Trabzon Lisesi'ne dahil oldu. Nemlizadeler Cumhuriyetin ilanından sonra da etkili işlere girişti. Sıtkı NEMLİ, hem İş Bankası'nın kurucularından oldu, hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından sonraki ilk demiryolu yatırımı olan Samsun-Terme demiryolunu kardeşleriyle tamamladı. 21 Eylül 1924 tarihinde hattın açılışını yapan Mustafa Kemal Paşa, yaptığı konuşmada Nemlizadelere yönelik olarak: "Demiryolu yapmakta ilk milli teşebbüsün tatbikatına başlandığını bizzat görmek fırsatı, benim için cidden mesut bir tesadüftür. Memleketimizin asırlardan beri yolsuz bırakıldığı ve bir demiryoluna olan ihtiyacın şiddeti düşünülürse, bu hususta müteşebbis olanları ne kadar takdir etmek ve onlara ne derece müzahir olmak lazım geleceği pek güzel anlaşılır. Nemlioğullarını bu teşebbüs ve muvaffakiyetlerinden dolayı hararetle tebrik ederim. Merkezi Anadolu'nun iskelesi olan Samsun'u Sivas'a rapte decek olan demiryoluna başlanırken, Nemlioğullarının hakiki programa fiilen tevessülleri kıymetli bir misal olmuştur. Samsun-Çarşamba demiryolunun ne kadar feyiz ve refah yolu olacağını düşünerek iftihar edebilirler" demişti. Nemlizadeleri gayretiyle Samsun-Çarşamba'da Yeşilırmak üzerindeki köprü yapıldı. 1927 yılında Samsun limanının yapımına başlandı. Erzurum bakır madenlerinin işletmesi aile tarafından alındı. Trabzon ve Akçaabat'ın elektrik dağıtım işleri de Nemlizade Şirketi tarafından gerçekleştirildi.

MİLLİ MÜCADELEDE NEMLİZADELER

Trabzon'da Kemerkaya ve Boztepe mahallelerinde ikamet eden Nemlizadeler, Milli Mücadele yıllarında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Kuvay-ı Milliye teşkilatlanması için Trabzon'da gayret gösteren ailelerdendi. Nitekim, Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti 13 Şubat 1919'da Trabzon Müftüsü İmadeddin Efendi'nin başkanlığındaki ilk toplantısını Nemlizadelerin Uzunsokak'taki evinde yaptı. Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin yönetim kurulunda Nemlizadeler adına Nemlizade Şevki Bey bulundu. İstanbul'da yaşayan Nemlizade Salim Bey, Paris'te kurulan ve Prens Sabahattin'in önderliğindeki Teşebbüs-i Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti'nin Trabzon şubesinin kurucusuydu. Nemlizade Besim Bey, Milli Mücadele yıllarında İstanbul'dan Anadolu'daki milli kuvvetlere silah kaçırırken İtilaf kuvvetleri tarafından yakalanmış ve Nemlizade Hamdi ve oğlu Mithat beylerin aracılığıyla serbest bırakılmıştı. Bir kaynağa göre Nemlizadeler, Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkması sırasında Paşa'ya da 10 bin altın vermiştir.

AİLEDEN YETİŞEN ÜNLÜ SİMALAR

Osmanlı döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında etkili olan aile, çok sayıda ünlü ve önemli ismi yetiştirdi. Ailenin yetiştirdiği üst düzey kadın ve erkek fertlere ait İstanbul Edirnekapı Şehitliği, Süleymaniye Camii hazıresi ve Trabzon Tavanlı Camii hazıresinde aile kabristanları mevcuttur. Nemlizadelerin bugün bir kısmı Nemli, bir kısmı da Nemlioğlu soyadını taşımaktadır. Nemlizade Hacı Haşim Efendi, Trabzon'un 19. Yüzyılda rütbe ve nişanı sahibi ilmiyeden gelip, Saray'ın Tüccarbaşı olmuştu. Servet ve hayır sahibiydi. 1852 yılında vefat eden Hacı Haşim Efendi, Süleymaniye'ye defnedilmiştir. Devlete yaptığı yardımlardan dolayı, Padişah II. Abdülhamid tarafından sivil paşalık rütbesiyle ödüllendirilen Nemlizade Tahsin Paşa, 1913-1917 yılları arasında İstanbul Ticaret Odası üyeliğinde bulundu. Nemlizadelerin Trabzon'daki en önemli ismi, büyük tüccarlardan Nemlizade Hacı Ahmed Efendi'dir. Tavanlı Mahallesi'ndeki Ketencilere ait küçük konağı satın alıp yıktırarak, yirmi ikibin altına meşhur Nemlizade Konağı'nı yaptırdı. Yine Ketenciler'in yaptırdığı mescidi minare ekleyerek camiye (Şimdiki Tavanlı Camii) çevirdi. Nemlizade Şirketi'ne ortak olmakla birlikte, 1925 yılında Trabzon'da kurulan Moloz'daki Nemlizade Mahdumları Ticarethanesi'nin de başında bulundu. İl. Abdülhamid, Ayasofya Camii'nin tamiri anısına bastırılan altın madalyalardan birini Hacı Ahmed Efendi'ye göndertti. Ahmed Efendi, ticaret yanında hayır işleriyle de ilgilendi. Trabzon Lisesi'nin kuruluşuna en büyük maddi desteği sağladı ve toplanan bağışların mütemetliğini yaptı. Bunun yanında, Gümüşhane Belediye Hamamı'nı inşa etürdi. Trabzon'un Subaşı Köyü'nden (Zülmera) getirtilen içme suyu, Trabzon'da 25 çeşmeden akıtıldı. Nemlizade Hacı Ahmet Efendi hayattayken Nemlizade Mahmut Efendi ile, Nemlizade Mahmut ve Nemlizade Hacı Ahmet Vakfı'nı kurmuştur. Osmanlı Mebusan Meclisi Trabzon mebusu Nemlizade Osman Efendi, 1908 yılında Trabzon mebusu seçildi ve aynı görevini II. devrede de devam ettirdi. (Nemlizade Osman Efendi'nin Tekke Mahallesi'nde kaldığı ve ahşap konak olarak bilinen Nemlizadelerin bu ikinci konağı, daha sonraları bir müddet Üçüncü Umumi Müfettişlik binası olarak kullanıldı. Daha sonra Tümen binası olarak ta kullanılıdıktan sonra satılan beyaz renkli bu ahşap bina maalesef yıkıldı). İş Bankası'nın kurucularından Sıtkı NEMLİ ve kardeşleri, cumhuriyetin ilanından hemen sonra Nemlizade Şirketi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk demiryolu yatırımlarından olan Samsun-Çarşamba demiryolu ihalesini aldı. Samsun Çarşamba demiryolu hattı, büyük bir mütehahhitlik çabası yanında, hattın açılış töreni için Samsun'a gelen Mustafa Kemal Paşa ile görüşmelerine da vesile oldu. Mustafa Kemal Paşa, Sıtkı Bey'e kurulması düşünülen İş Bankası'nın kurucu üyeliğini teklif etti. Görevi kabul eden Sıtkı Bey, Ankara'ya taşındı. (Sıtkı Bey, Milliyet Gazetesi yazarı Hasan Pulur'un da öz dayısıydı). Trabzon Belediyesi eski Başkanı Cemal NEMLİOĞLU, Trabzon'da Belediye başkanlığı yaptı. Trabzon'dan sonra İstanbul Üsküdar'a yerleşti. Tütün ticareti yaptı. İstanbul'da büyük emlak sahibi oldu. Edirnekapı Şehitliği'nin arazisini satın aldıktan sonra talep üzerine hayrat olarak mezarlık amacıyla devretti. Burada kendisi ve refikası adına iki çeşme yaptırdı. Trabzon eşrafından, tüccar ve bankacı Nemlizade Akif Kaptan Bey, Trabzon'un Pazarkapı Mahallesi'nde bulunan büyük bir kereste mağazasındaki faaliyetleri yanında, halıcılık konusundaki uzmanlığı nedeniyle İran'dan getirttiği halıları Avrupa'ya ihraç etti. İki yıl süresince oğlu İhsan Bey'le birlikte Trabzon'da bankacılık yaptı. 1930'lu yıllarda İran Tebriz'deki su bendi ve nehir ıslah ihalesini alarak çalışmalarını yurtdışına taşıdı. Muazzam bir silah ve heykel koleksiyonuna sahipti. Trabzon'da bir süre yaşayan ve daha sonra mal varlığını satmak zorunda kalan ünlü banker Kostaki'nin mülklerini satın aldı. Şimdiki şehir müzesi olan Kostaki'nin Uzunsokak'taki köşkü ve Soğuksu'daki yazlığı, Akif Kaptan Bey tarafından satın alınan mülklerin en önemlileriydi. Kostaki'nin yazlık köşkünü satın aldıktan sonra, eşi Vasfiye Hanım'ın vefatına kadar burada oturdu ve buradaki heykellerin bir kısmını Tavanlı Mahallesi'ndeki Nemlizade Konağı'na göndertti. Bu köşkü daha sonra Nejat Ongan'a sattı. Trabzon'daki Suluhan ve Şafak Oteli de Kaptan Bey'e aitti. Akif Kaptan Bey'in bir de Zefanos'ta yazlığı bulunmaktaydı. Trabzon eski milletvekili Nemlizade Sabri Efendi, Nemlizade Şirketi'nin Erzurum kolundan sorumlu idi. Erzurum'daki konağında yaşadı. Erzurum'da birçok yetim çocuğa baktı. Milli Mücadele yıllarında Kop dağındaki geçişi keserek yoldan geçenleri haraca bağlayan Lolanlı Memo Çetesi'ni, Erzurum Valisinin isteği üzerine dağdan indirerek affettirdi ve devlet hizmetine aldırdı. Milli Mücadele döneminde kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti Merkez Kurulu'nda yer aldı. Birinci TBMM'ye Trabzon milletvekili olarak katıldı. İstanbul Ticaret Odası eski Başkanı Mithat NEMLİ, 1960 yılında İTO Başkanlığına seçildi. İstanbul Taksim'deki Dilsan Oteli'nin yerinde bulunan köşkünde ve Üsküdar Paşalimanı'ndaki Nemli Yalısı'nda yaşadı. Prof. Dr. Mustafa Faruk Nemlioğlu, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deri Hastalıkları ve Frengi Kürsüsü Başkanlığı ve öğretim üyeliği yaptı. Trabzon basınının önde gelen kalemlerinden gazeteci Ziyad NEMLİ, Akif Kaptan Bey'in torunudur. Türksesi Gazetesi'nde çalıştıktan sonra İstanbul'a gitti ve Falih Rıfkı Atay'ın Dünya, Ahmet Emin Yalman'ın Vatan ve Gökhan Evliyaoğlu'nun Son Havadis gazetelerinde ve Trabzon'da; Hakimiyet, Yeni İstanbul, Sabah Postası, Yenigün ve Hizmet gazetelerinde çalıştı. Çok önemli isimler yetiştirmesine ve ciddi bir servet elde etmelerine rağmen Nemlizadeler, mütevazi yaklaşımlarını çoğunlukla devam ettirmiştir. Ailenin önde gelen isimlerinden Hacı Ahmed Efendi'nin mezar taşında, bu susiyetleriyle ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir: "Tüccar zümresinin başıdır, Servet çokluğuyla meşhurdur, Kar ve kazancında akıbetini gayet ince düşünmektedir, Her işinde ihtiyat ve ihtimamı elden bırakmaz, Malının çokluğuyla fukaraya karşı övünmez, Giyaben onlara yardım etmede neredeyse malının hepsini harcar..."

AİLE FERTLERİNE DEVLETİN VERDİĞİ ÖDÜLLER

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Nemlizadelerin, devlete ve topluma yönelik katkılarından dolayı aldığı pekçok ödül bulunmaktadır. Hacı Mahmud'un oğlu Nemlizade Nemlizade Tahsin Bey, devlete yaptığı yardımlardan dolayı Padişah II. Abdülhamid tarafından sivil paşalık rütbesiyle ödüllendirildi. Nemlizadeler özellikle, ticaret yaptıkları sahalarda ve güzergâhlardaki yeniliklerin gerçekleşmesine, meydana gelen her türlü olumsuzluğu ortadan kaldırmaya ve hatta devletin yapması gereken pekçok işi yaparak ticaretin önündeki engelleri kaldırmaya çalışmışlardı. Bundan dolayı, 1857 yılında devletten berat alan Nemlizade Mustafa Efendi, Erzurum-Trabzon ticaret yolunun yapımında gösterdiği gayretlerden dolayı 1860 yılında mecidiye nişanı ile ödüllendirildi. Trabzon-Erzurum anayolunun inşa edildiği 1859 yılında Nemlizade Hacı Mustafa Ağa, yolun yapım masrafına 7.757 kuruş bağışta bulundu. Aynı güzergâhtaki Gölçayır-Cevizlik kısmına ise 9000 kuruş katkı sağladı. Bu yardımlarından dolayı devlet tarafından kendisine Beşinci Rütbeden Mecidi Nişanı ihsan edildi. 1890 yılında meydana gelen sel felaketinde yıkılan Trabzon Değirmendere Köprüsü, Nemlizade Şükrü ve Osman biraderlerin verdiği 2000 lira ile yeniden yaptırıldı. Bu davranışları nedeniyle Şükrü ve Osman kardeşler, İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı'yla taltif edildi. 1897 yılında Boztepe Mahallesi'ne su getirmek isteyen aile, suyun bir kısmını bir cebehaneye ve karakola da taşıdı. Erzurum İlıca-Kandilli arasındaki Karasu nehri üzerindeki taş köprü, Nemlizade Hacı Ahmet ve Mahmud Efendi tarafından yaptırıldı. Ahmet ve Mahmur efendilere daha sonra Üçüncü Rütbeden Mecidi Nişanı verildi. Hacı Ahmet Efendi'ye 1889 yılında ayrıca İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı verildi. Nemlizadelerin Erzurum'daki mümessilleri olan Hasan Efendi, 1888 yılında Erzurum Mal Sandığı'na faizsiz borç vererek Vilayetin bazı sıkıntılarını gideridiği için, kendisine Dördüncü Rütbeden Mecidiye Nişanı verildi. 1892 yılında, Nemlizade Hacı Ahmet ve kardeşi Hacı Mahmur Efendi'ye, Trabzon'da iftihara vesile bir ticaret dolabı tesis ettikleri için İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı verildi. Yaptıkları eserler yanında Trabzon'daki ilim adamlarına da saygı gösteren ve onlara her desteği verdiler. Nitekim, Perşembe günleri Of ilçesinden yürüyerek Trabzon'a gelip Nemlizadelere misafir olan ünlü müderris ve mutasavvıf Ferşad Efendi, Cuma günleri İskenderpaşa Camii'nde vaaz edip tekrar Nemlizadelerde misafir olarak kalıp ertesi gün yine yürüyerek Of ilçesine dönerdi.

KAYNAKÇA

Aklın Yolu Bindir, Talat S. Halman Kitabı, Söyleşi: Cahide Birgül, İstanbul 2002.

Candan NEMLİOĞLU, Trabzon'un Yeni Müzesi Kostaki Köşkü, İstanbul 1997.

Cemal KALYONCU, Saklı Hayatlar, 2. Basım, İstanbul 2002.

Mehmet Zeki, Türkiye Teracim-i Ahval Ansiklopedisi, İstanbul 1929.

Nemlioğlu Tarihi adlı aile tarihçesi notları.

Mustafa YAZICI, Trabzon'un Dış Ticaret Tarihi, Trabzon 2005.

Mehmet Akif Bal, Osmanlıdan Günümüze Trabzonlu Simalar ve Aileler, İstanbul 2009.

Mehmet Akif Bal, Trabzon'a Işık Tutan Anılar/Mustafa Kemal Sayıl'ın Trabzon Anıları (1900-1959), İstanbul 2011.

Ömer GÜNER, Düşler ve Düşünceler, Tanıdıklarım Yazdıklarım, Trabzon 1997.

Selahattin Tozlu, "19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Limanı", Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu, 3-5 Mayıs 2001.

Türk Parlamento Tarihi, I. ve II. Meşrutiyet Dönemleri, Ankara 1998.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1991, Ankara 1994.

Kaynak Kişiler: Merhum Metin Nemlioğlu ve Doç. Dr. Candan Nemlioğlu.